

Axiológia és személyiség

Az axiológiai beállítottság fogalma, amelynek terjedelme és tartalma többé-kevésbé egybeesik a köznyelvben használatos meggyőződés, hitvallás, elv kifejezésekkel vagy az olyan műszavak jelentésével, mint az „értékrendszer“, „meggyőződésmatrix“, „normatív meggyőződés“, Weltanschauung, jelentős magyarázó és előrebecslő értékkel bír mind a köznapi életben, mind pedig a társadalmi és humán tudományokban, az emberi motiváció megértésében.

Minden társadalomban és kultúrában jelen van egy olyan meghatározott normarendszer a „kívánatosról“, amely a tagok magatartását szabályozza, sajátos koherenciát kölcsönöz, és bizonyos személyiségarculatot alakít ki. A széles értelemben vett kultúra és a hozzá tartozó egyének személyiségstruktúrája között szüntelen ok-okozati áramkör létezik, ami mindkettőnek viszonylag időbeli állandóságot és egységet biztosít. Az adott társadalmi-kulturális egész meghatározott személyiségmodellét kínál. Ezt alapszemélyiségnek, vagyis az adott kultúrára nézve jellemző, reprezentatív személyiségnek tekinthetjük.

Azok a belső mechanizmusok, amelyek révén az egyén egy adott kultúra érték-matricáját elsajátítja, még kevésbé ismertek. Közrejátszanak ebben a tanulás általános folyamatai (a kondicionálás, a jutalmazás és büntetés), az utánzás és az azonosulás jelenségei. A gyermek egymást követően több viszonyítási csoporthoz is kapcsolódik: szülők, az azonos korúak baráti köre (peer group), irodalmi modellek vagy a személyes szintézis alapján alkotott példaképek. Sor kerül azután az eszményi és a valóságos modell gyakorlati különválására a személyiség körvonalazódásában. Az eszményi modell a társadalom által kimunkált elvont követelményeket (kívánalmakat, normákat, elveket stb.) tartalmazza arról, miként kellene viselkedniük a társadalom tagjainak.

A valóságos modell pedig nem más, mint a társadalom tagjainak tényleges viselkedése, amely egy adott helyzetre vonatkozó válaszok korlátozott körét közvetíti.¹

Ha az eszményi modell az értékek tulajdonképpeni summája, explicit formája „annak, aminek lennie kell“, a valóságos modell a maga részéről axiológiai értékeket hordoz. Mikor a két sík közti távolság túl nagy, általában az eszményi modell a vesztes, amennyiben üres, tartalmatlan elvontsággá szegényedik.

A társadalmi-kulturális értékrendszer és a személyiség viszonyának vizsgálatakor utalnunk kell a közepes és kicsi csoportok — az iskola, a család, a baráti kör — hatásának pluralitására is. A társadalmi-kulturális közeg távolról sem egynemű. Olykor az érték követelmények, a magatartás- és viselkedés-elvárások egyenesen ellentmondásosak. A társadalmi csoportok és szerepek gyarapodása, a mind hangsúlyozottabb társadalmi-szakmai és földrajzi mobilitás — korunknak ezek a jellegzetes tünetei — a fiataloknál és a serdülőkorúaknál néha axiológiai zavart vagy légüres teret idéznek elő. Célszerű ezért nemcsak az értékek tanulmányozásához szükséges technikák ismerete, hanem azoknak az értékeknek a tisztázása is, amelyek segítségével a fiatalok tudatosíthatják és esetleg módosíthatják egyéni értékrendjüket.²

Az axiológiai világ egyén feletti szintjei meghatározó befolyást gyakorolnak az emberi személyre egész léte és fejlődése folyamán. Miként azonban a továbbiakban részletesen látni fogjuk, az egyén felfogása arról, ami kívánatos vagy nem kívánatos, nem egyszerűen az adott társadalmi-kulturális matrixa megisméltése. A társadalmi-kulturális tényezők hatása a belső személyiségi változók szűrőjén megy át, és itt az első számú szűrő magának az alapszemélyiségnek, a társadalmilag vagy csoportszinten megszabott kívánatosnak az érzékelése, az a mód, ahogyan az egyén mindezeket értelmileg megalkotta magának. Eredetüket tekintve a társadalmi értékek a dolgok tulajdonságai és az ember alapvető élettani-társas szükségletei közti metszsvonalak elvonatkoztatásai és általánosításai. Mihelyt azonban kialakultak, maguk is az ember életkörnyezetének elemeivé válnak. Az egyén felfogása arról, ami kívánatos, ugyancsak egy ilyen metszés, illetve találkozás eredménye, ám ebben a metszésben keletkező stimulens szintén összetett, jelképes és másodlagos, amennyiben maguk a társadalmi értékek alkotják. Bárhogyan is legyen, első megközelítésben azt kell mondanunk, hogy a személy axiológiai beállítottságának két forrása van. Vagyis ez a beállítottság az emberi viszonyulás egymást kölcsönösen

feltételező, két különböző nemének a terméke: az egyik a szubjektum viszonyulása mindazokhoz a tárgyakhoz, helyzetekhez, eseményekhez, amelyekkel kapcsolatba kerül (a korábbi tapasztalás), a másik a szubjektum és a társadalmi (általános emberi, illetve csoport jellegű) elvárás közti viszony.

A személyiség struktúráját az adott társadalom, kultúra, illetve csoport értékrendje határozza meg abban az értelemben, hogy a különböző társadalmi-kulturális egységek — összhangban az adott értékekkel — sajátos követelményeket támasztanak a személyiségprofiljait illetően. A kellést tolmácsoló nézetek arról, milyennek is kell lennie az adott közösség normális egyénének, kihatnak még a tartósabb biopszichikai struktúrák megnyilvánulásaira is, mint például a vérmérsékletre, az adottságra, különös tekintettel az öröklött lehetőségekre és a környezeti elvárások közti dialektikára. Még sokkal inkább érvényesül ez a befolyás a jellem összetevőire.

Konkrét megfigyelések számolnak be például arról, hogy egy Afrikában élő törzsnél a hétnek minden egyes napjára külön személyiségmodell van előírva, amely egy bizonyos szellemet testesít meg. Eszerint a más-más napon születettek eltérő személyiségi vonásokkal rendelkeznek. Itt olyan előre megszabott személyiségsepreppel van dolgunk, amely letompítja a vele született biofizikai sajátosságokat, ugyanakkor hangsúlyozza a kulturális jellegzetességeket. Az egyének végső soron kisebb vagy nagyobb mértékben hasonlítani fognak a kívánt modellhez.³ Ez csak azért történhet így, mivel a csoport az élelemtől kezdve egészen a tanult ismeretekig mindent felhasznál annak érdekében, hogy a szóban forgó gyermek végül is az előírt modellhez hasonlóvá váljék. Ugyanigy a gyermek és majdan az illető felnőtt, miután már kicsi korától kezdve egyszerűbb elemek formájában beépíti magába az „eszményi Én“-nek a csoport által ajánlott és pozitívnek ítélt képét, minden eszközt igénybe fog venni, a túlkompenzálást is beleértve, annak érdekében, hogy azt ténylegesen megvalósítsa.

Az a tény, hogy a közösség tagjainak a szemében egy adott (társadalmi, etnikai, nemek szerinti) státushoz kapcsolódó személyiségtypus igazolást nyer, részben a hamis érzékelés jelenségeivel is magyarázható. Ha ugyanis egy bizonyos személynek sajátos portréja kell hogy legyen, magatartását, viselkedési megnyilvánulásait olyan torzításban fogják fel, illetve értelmezik, hogy az megfeleljen a közösségekben érvényben levő sztereotip képnek. Vagyis a szóban forgó típusok olykor sokkal inkább a csoport szemében és tudatában léteznek, semmint a valóságban. A kétfajta értelmezés rendszerint kiegészíti egymást.

Szoros kapcsolat áll fenn egyfelől a testi felépítés, vérmérséklet, adottságok stb., másfelől pedig az axiológiai beállítottság között. Az sem kizárt, hogy a testi felépítés és a pszichológiai kép közti kölcsönviszony a genetikai alap egyazon irányú meghatározó szerepének az eredménye legyen, még ha nem is a Kretschmer vagy Sheldon által jelzett értelemben. Ugyanakkor — miként Sheldon rámutat — bizonyos határok között az egyén fizikai külsejét a sajátos értékrend, a személyes érdekek és törekvések is meghatározhatják.⁴

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a biopszichikai alkati tulajdonságok és az egyéni értékrendszer közötti viszony feltehetőleg nagyrészt közvetett jellegű; az Én-kép közvetíti. Ebből kiindulva, a biopszichikai alkati jellegzetességeknek az egyéni értékhierarchiára gyakorolt befolyását a következőkben összegezzük: az Én védelmének szükségletéből adódóan értékeknek minősíti az egyén azokat az emberi tulajdonságokat (a fizikai erőt, az intelligenciát, a szépséget), amelyekkel általános megítélés szerint nagymértékben rendelkezik. A szubjektum úgy szeretne feltűnni mások előtt, akárcsak saját szemében, mint akinek az adott társadalomban jelentősnek érzékelt tulajdonságai vannak. Felszínre kerültek más, bonyolult kölcsönös feltételezések is, a fiatalok és a serdülőkorúak esetében az egyéni értékrend, az önarckép és az eszményi Én között.⁵ Az elsajátított értékek a személyiség tulajdonképpeni elemeit alkotják; olyan motivációs vektorokként működnek, amelyek a konkrét viselkedést meghatározzák vagy szinezik. Ezt a tényt közvetlenül vagy közvetve, eltérő hangsúllyal, szinte mindazok elismerik, akik a személyiség és a motiváció kérdéseivel foglalkoztak. G. W. Allport⁶, J. Nuttin⁷ szerint például az életfilozófiában summázódó értékek adják meg a személyiség és tartalmát. R. Catelna⁸ ezek az értékek a magatartásokkal, érdekekkel és érzelmekkel együtt a „metaergek“ kategóriáját alkotják, vagyis a személyiség dinamikus oldalának fontos meghatározói.⁸ Az értékek továbbá azzal is azonosíthatók, amit más szerzők magasabb rendű motívumoknak és szükségleteknek⁹ vagy elvont eszményeknek neveznek.¹⁰

Mi abból indulunk ki, hogy az értékek és magatartások az emberi személyiségben lappangó, lehetséges szubjektív változókként vannak jelen. Ez a jelenvalóság az érzékelhető megnyilvánulások állandóságában és koherenciájában jut kifejezésre.

Az értékek és magatartások külső megjelenése a formák széles skáláján valósulhat meg, és ezek közül a három fő forma: a szóbeli kifejezés (vélemények), a gesztusokban tárgyiasuló jelentés és a tényleges nyílt viselkedés. A kísérleti vizsgálódások, akárcsak a mindennapi tudat, e három sík közti összhanghiány eseteinek érzékelése alapján joggal tesznek különbséget egyfelől a tüntető célzatú, kirakati, másfelől a hiteles értékek és magatartások között, s úgy tekintik, hogy ez utóbbiak tényleges, kemény próbatételét a tulajdonképpeni viselkedés, a tettek alkotják.

A szó és a tett, a magatartás és a viselkedés közti meg nem felelés természetesen nem jelenti feltétlenül (a kérdőívekben tett vagy a mindennapi válaszokban elhangzó) állítások hitelességének hiányát. A viselkedés érvényre jutásában olyan más személyiségi tényezők is közrejátszanak, mint az adottságok vagy a cselekvőkészség általános szintje. Előfordulhat, hogy egy olyan ifjú, aki a tanulásra belsőleg erőteljesen motivált, ne érjen el várható eredményeket (jó jegyekben, közlésekben) gyengébb értelmi képessége következtében. Hasonlóképpen azoknak, akiket magasabb cselekvőkészség jellemez, esélyük van arra, hogy mások előtt úgy tűnjenek fel, mintha tetteikben az érték, magatartás és viselkedés nagyobb fokú összhangja érvényesülne, éppen mert tettekre későbbek. De az értékek és magatartások gyakorlati tettere váltásában minden egyéb személyiségi változóval szemben a helyzeti összetevőknek van túlsúlyuk. A magatartás és a nyílt viselkedés közti összhanghiány abból a tényből is fakadhat például, hogy a szubjektum számára egyetlen cselekvési alternatíva létezik, amelyet egyéb körülmények kényszerítő hatása alatt, az adott helyzethez való igenlő viszonyulás hiányában is, követni kénytelen.

A körülményeknek a viselkedés meghatározásában játszott szerepét eltúlozva egyes szerzők a magatartásokat és értékeket csupán a viselkedés kialakulásának valószínűségi mozzanataiként említik, és kétségbe vonják azok lappangó, lehetséges, belső változókként érvényesülő minőségét. D. Bem abban az igyekezetében, hogy a kognitív konzisztencia elméletével egybeválogó magyarázatot kínáljon, arra a következtetésre jut, hogy a magatartások tulajdonképpen valamely egyén viselkedésének más személyek által való leírásai vagy a saját viselkedés önrájzai.¹¹ Ugyanígy a differenciális pszichológiában és antropológiában találkozhatunk azzal az állásponttal, amely szerint nem beszélhetünk az emberi közösségben megoszló értékekről, hanem csupán viselkedési konformizmusról. Az értékek ugyanis nem egyebek a kutató által alkotott olyan dedukcióknál, amelyeknek nincsen fedezetük az egyének tudatában.¹² Közismert továbbá az a felfogás, hogy az értékek jobbára csak racionalizációk, igazolások, szublimációk azzal a rendeltetéssel, hogy megszépítsék a leginkább érdekből fakadó viselkedési megnyilvánulásainkat, vagy hogy megteremtsek az összhangot aközött, amit hiszünk, és aközött, ami ténylegesen adva van. A szóban forgó elméleti álláspontok, noha túlhajtják a helyzet szerepét, mégsem tekintenek el a motiváció valamennyi fajtájától. Jelen van bennük — nemegyszer kifejezett megfogalmazásban — az a feltevés, hogy az alapvető emberi szükségletek, érdekek (a tulajdonképpeni fiziológiai szükségletek, de a hatalom csábítása is, a kényelemigény stb.), a környezettel való kölcsönhatásban, a viselkedés meghatározó tényezői. Kétségbe vonják ezzel szemben a magasrendű szellemi értékeket.

Anélkül, hogy lebecsülnénk a helyzeti tényezők fajsúlyát, a társadalmi struktúrák és a történelmi események szerepét, hiszen ezek nyilvánvalóan rányomják a maguk bélyegét tudatunkra, viselkedésünkre, továbbá anélkül, hogy tagadnánk az egyéni és csoport-életfilozófia funkcióját az adott valóság igazolásában, hadd mutassunk rá a továbbiakban azokra a módokra, amelyek révén az axiológiai struktúrák mégiscsak ellentállnak a helyzetnek és annak, amit axiológiai negentrópiaként jellemezhetnénk.

Mindenekelőtt hadd jegyezzük meg, hogy helyzetek nemcsak úgy egyszerűen léteznek a konkrét egyén számára, de bizonyos határok között maga az egyén termeli őket. Bizonyos értelemben az axiológiai beállítódás a viselkedésben megsokszorozódik — a matricaképződés törvénye szerint. Ilyenképpen az értékek és magatartások úgy jelennek meg, mint a helyzetek és a viselkedés okai.

Másodszor az ember számára rendszerint adva van a lehetőség a helyzetek kiválasztására, hiszen a körülmények együttese nem teljesen merev. Ha beszélhetünk a személynek a helyzetek iránti rugalmasságáról, ugyanolyan joggal szólhatunk a helyzetek rugalmasságáról is a személyekkel szemben. A propagandatevékenységben, a magatartás megváltoztatására irányuló gyakorlatban kimutatták a szelektív önexponálás mechanizmusának működését, ami jelzi a szubjektumnak azt a törekvését, hogy rendszeresen kitérjen a meggyőződésének ellentmondó információk, hírek, helyzetek elől.

Végül azt is tegyük hozzá, hogy a helyzet nem önmagában hat az egyénre, hanem mint érzékelt és értelmezett körülmény-együttes. Az egyének a helyzethez való alkalmazkodásával együtt végbemegy bizonyos értelemben a helyzet hozzá-

idomulása a saját értékekhez és érdekekhez. Ebben a folyamatban, az egyéni értékek és magatartások erőteljes befolyása alatt — az érzékelés első biztonsági-övként működik a tartós személyiségi struktúrák védelmében. Az érzékelésben az egyéniségi együttható annál nagyobb, minél kevésbé strukturáltak és minél bonyolultabbak az ösztönzők, mint a társadalmi tárgyak és az interperszonális viszonyok jellemzői. Az érzékelési aktusok egyben értékelő és értelmező mozzanatok is, amelyek az alkati rácozat közvetítésével hatnak. Ezért nem véletlen, hogy a társadalmi percepció egyre gyakoribb téma nemcsak a társadalmi lélektanban, hanem az antropológiában és a szociológiában is.

Mindezek ellenére azt feltételezni, hogy az emberi személy és a csoportok nem azzal összhangban cselekszenek, ami létezik, hanem azzal, amit létezőnek vélnék — lásd a szélsőségesen szubjektivistá fenomenológiai álláspontot —, egyet jelentene a közös akciók és a gyakorlati hatékonyság megértéséhez vezető út eltorlaszolásával. A kérdéses álláspont természetesen nem jár együtt feltétlenül a szubjektív idealizmussal, hiszen az érzékelnek létezhet megfelelője az objektív valóságban. Így például A. Murray különbséget tesz „alfapressz” és „betapressz” között, az előbbi a környezetnek a szubjektum által érzékelt egységeit jelenti, az utóbbi pedig azok objektív változatát.¹³

Ha a valóság helyes tükrözése lehetőségének elvéből indulunk ki, véleményünk szerint a viselkedések előrejelzésének kérdése megoldható, a fenomenológiai dilemmák pedig elkerülhetők azzal a feltétellel, hogy különbséget teszünk a rövid távú és hosszú távú előrejelzések között. Az első esetben nagyobb mértékben számításba kell venni a szubjektum elképzelését a helyzetről, függetlenül attól, hogy az hamis vagy valós. A hosszú távú előrejelzés esetében szükség van magának a helyzetnek a tanulmányozására, mivel minél huzamosabb az az idő, amelyben az egyén ki van téve egy helyzetnek, annál nagyobb a valószínűsége annak is, hogy az adott helyzet a maga valóságos jegyeivel érvényre jusson.

Az axiológiai negentropia bizonyításakor célszerű továbbá különbséget tenni a szokványos helyzet és a határhelyzet között. A normális konkrét élet zajlása olyan játéktérrel telerakva, amelyben az axiológiai meggyőződések tárgyasulása és érvényre jutása tág határok között mozoghat. Ezzel szemben a szélsőséges helyzetekben a választási határok leszűkülnek, olykor egészen az egybeolvadásig.

Az axiológiai beállítódás ellenállása a körülmények entropikus nyomásával szemben egyénenként és csoportonként is változik. Ha már most a fenti tételtől visszakapcsolunk a helyzet típusok értékelésére, az alábbi következtetésre jutunk: tekintettel arra, hogy a szokványos családi életkörülmények ugyancsak bonyolultak és határozatlanok, csak a végletes helyzetek kristályosítják ki az egyéni értékrend mélységét és erejét.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a saját értékek az egyének és csoportok számára úgy jelennek meg, mint abszolút viszonyítási keretek, mint egyetemes mércék a többi ember értékelésében és megértésében. Számolnunk kell egyfajta axiológiai engesztelhetetlenségi tendenciával, ami az etnocentrizmusban, csoportközpontúságban és az egocentrizmusban nyilvánul meg. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a csoportok és az egyének az értéktolerancia foka, az axiológiai nyitottság szöge tekintetében is különböznek egymástól. A merevség, illetve ezzel ellentétes párhuzamban az axiológiai nyitottság jelensége, úgy tűnik, közvetlen negatív, illetve pozitív összefüggésben van a társadalmi-kulturális tapasztalatok változatosságával, a kultúra és intelligencia fokával.

Ha általános jellemzést akarnánk adni, azt kellene mondanunk, hogy más pszichikai folyamatokkal és jegyekkel (az Én-képpel, magatartásokkal, érdekekkel stb.) szoros kölcsönhatásban az axiológiai mozzanat sajátossága a személyiség-struktúrában elsősorban abban áll, hogy stratégiai normatív funkciót tölt be a legmagasabb hierarchiai szinten. Az axiológiai meggyőződések maguk is alrendszerre szerveződnek, mégpedig oly módon, hogy egyúttal kiváltságos helyet foglalnak el a személyiség struktúrájában. Tartalmuk felfedezhető más motivációs összetevőkben és különös viselkedésekben is. Mindez azt eredményezi, hogy a konkrét kutatások és az alkalmazott eszközök síkján az értékek, érdekek és magatartások közötti eltérések elmosódottabb formában jelentkezzenek, illetve egyenesen elsikkadjanak.

A dialektikus és történelmi materializmus episztemológiai álláspontja szerint a megismerés nem más, mint a szubjektum érzékelési-intellektuális sémái és a tárgyak tulajdonságai közti kölcsönhatás, találkozás. Ez a sajátosság valamelyes bizonytalansági mozzanatot visz bele a megismerés tényébe, nem annyira magának a szubjektivitás jelenlétének a következtében, mint inkább annak nehézsége vagy éppen lehetetlensége folytán, hogy a keletkezett képben különválasszuk a szubjektum hozzájárulását a tárgy hozzájárulásától. Ennek a megállapításnak az érvénye

különböző fokú lehet a vizsgált tárgyak rendjétől, nagyságától és természetétől függően. Okkal feltételezhetjük, hogy a pontatlansági arány azoknak az értékeknek a vizsgálatában kap hangsúlyt, ahol azonos természetű és nagyságú elemek kölcsönhatásáról van szó. A saját ítéletek, előítéletek, magatartások, értékek kivetítése feltehetőleg akkor hangsúlyozottabb, amikor maguknak az értékeknek a megismerése forog kockán. Ha hosszú időn át az európai kultúra képviselői és különösen a filozófusok egy idillikus kép felvázolására törekedtek az emberi lényegről általában, akkor ezt a körülményt a fentiek értelmében lehet magyarázni. Azoknak az akadémikoknak és kockázatoknak a hangsúlyozása, amelyek a megismerő szubjektum és a megismerendő tárgy természete közti kölcsönhatás nemét illetően az axiológiai mozzanat vizsgálatokor felmerülnek, nem kell hogy gnoszeológiai relativizmusba és pesszimizmusba torkolljon. A kérdéseknek ebben a körében is az érvényes igazságokhoz vezető termékeny út megköveteli, hogy ne maradjunk kizárólagosan az elméleti spekuláció síkján, hanem leszálljunk a szilárd tények világába, még akkor is, ha az egyéni axiológiai választás, a szubjektivitás maga is kihat a vizsgálandó témák és a módszerek megválasztására, de még inkább az eredmények értelmezésére. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy a szubjektivizmus, a saját értékítéletek súlya jelentősen csökkenthető, és egy olyan komplex episztemológiai stratégia, amelyben a minőségi módszerek összekapcsolása a dolgok belülről történő szemléletével, illetve az azt biztosító, szigorúbb mennyiségi technikákkal: főkövetelmény, s hiteles eredményeket kínálhat ezen a téren is.

Sztranyiczki Gábor fordítása

JEGYZETEK

1. R. Linton: *Fundamentul cultural al personalității*. Buc., 1968.
2. S. B. Simon: *Values Clarification*. New York, 1972.
3. V. Pavelcu: *Invitația la cunoașterea de sine*. Buc., 1970.
4. S. Hall—G. Lindsay: *Theories of Personality*. New York, 1966.
5. P. Iluț: *Atitudinea față de valori și imaginea de sine*. In: *Probleme sociologice ale tineretului*. Cluj, 1973.
6. G. W. Allport: *Pattern and Growth in Personality*. New York, 1965.
7. J. Nuttin: *Structure de la Personalité*. Paris, 1968.
8. S. Hall—G. Lindsay: *I. m.*
9. B. Zörgő: *Motivația*. In: *Psihologia generală* (red. Al. Roșca). Buc., 1975.
10. Al. Roșca: *Motivale acțiunilor umane. Studiu de psihologie dinamică*. Cluj—Sibiu, 1943.
11. J. D. Bem: *Self-Perception: an Alternative Interpretation of Cognitive Dissonance Phenomena*. In: *Attitudes*. London, 1973.
12. E. Schweisgut: *Les attitudes envers le métier militaire chez les sous-officiers de l'armée de l'air*. *Revue Française de Sociologie*, 1976. 4.
13. S. Hall—G. Lindsay: *I. m.*

Simon Sándor rajza